

LUDVIG HOLBERGS RELIGIONSSYN SOM UDTRYKT I *NIELS KLIM*¹

Af Erik Reenberg Sand

Ludvig Holberg (1684-1754) er og bliver den største skikkelse i 1700-tallets danske kulturliv. Det er derfor ejendommeligt, at han næsten kun er kendt som komedieforfatter, medens den mere historiske og religionsfilosofiske side af hans forfatterskab er mindre kendt.²

I nærværende artikel vil jeg beskæftige mig med et værk, hvori den satiriske og den historiske og filosofiske side af Holberg mødes, nemlig romanen *Niels Klim* fra 1741. Heri giver han i frit fabulerende og satirisk form udtryk for sine ideer med hensyn til religion, moral og samfund og foregriber i virkeligheden mange af de tanker, som først kommer mere eksplicit til udtryk i hans senere essayistiske forfatterskab.³ Inden vi går i gang med at beskæftige os med *Niels Klim*, vil det imidlertid være på sin plads at se lidt på de væsentligste forudsætninger for dette værk.

Den fantastiske rejsebeskrivelse som litterær genre

Som påpeget af den franske åndshistoriker Paul Hazard var det at rejse, hvad enten der var tale om europæiske eller oversøiske rejser, mere end noget andet med til at ændre den tidlige oplysningstids europæiske psyke og rokke ved de vedtagne værdier.⁴ En af følgerne af tidens rejseri var nemlig den, at man i de dannede kredse i Europa langsomt fik øjnene op for den verdens kulturelle forskellighed, hvilket lidt efter lidt resulterede i en øget tolerance og kulturel selvkritik. Man brugte så at sige de fremmede og det anderledes som et spejl, hvori man spejlede sig selv.⁵

Det er i denne sammenhæng, at man skal se den popularitet, som den litterære genre, der oftest kaldes den fantastiske rejseroman, og til hvilken Holbergs *Niels Klim* hører, fik i løbet af 1600- og 1700-tallet. I en tid med enevælde og censur i de fleste europæiske stater var den et af de midler, man kunne tage i anvendelse for i satirisk form at udøve religions- og samfundskritik.⁶

Ludvig Holbergs religionssyn

Desværre er det ikke muligt at give noget entydigt svar med hensyn til spørgsmålet om, hvilket eller hvilke værker, der har været Holbergs inspirationskilde til *Niels Klim*.⁷ Holberg henviser selv et sted i *Moralske Tanker* (1744), i en omtale af *Niels Klim* og de »fingerede Rejse-Beskrivelser«, til Lukian, Bidermanns Utopia og Swift, hvis værk han udtrykkeligt sammenligner med *Niels Klim*, idet de begge indeholder en »sammenblanding af Skiemt og Lærdom«.⁸ Det er derfor sandsynligt, at hans vigtigste inspiration har været Jonathan Swifts *Gullivers Travels* (1726),⁹ og at han herudfra har komponeret frit og for enkelte træks vedkommende bygget på andre værker så som Daniel Defoes *Robinson Crusoe* (1719), Montesquieus *Lettres Persanes* (1722) og Jean-Paul Maranas *L'Espion Turc* (1684).¹⁰

Holbergs egen opfattelse af *Niels Klims* sigte

Holberg var på godt og ondt en oplysningens mand, hvorfor den røde tråd, der sammenbinder hans litterære produktion, det være sig de historiske værker, komedierne eller andre værker, var hans dybe ønske om at moralisere, ikke i vores negative betydning af at holde moralprædiken, men i den mere filosofiske betydning at oplyse om, hvorvidt »antagne Meeninger...ere vel grundede eller ey«.¹¹ Dette fremgår også af hans egen »Forberedelse« til *Moralske Tanker*, hvori det et sted hedder:

Man seer af mine Skrifter, som Tiid efter anden ere komne for Lyset, at jeg haver søgt at *moralisere* paa adskillige Maader. Udi min Helte-Historie, som er skreven efter *Plutarchi Plan*, er et ærbart og alvorligt *Morale*. Udi mine *Satyres* er Salt og Peber, og alt hvad som bider, men tilligemed læger. Mine *Comædier* indeholde Skiemt, eller de Sandheder, som søges med Latter. Mine *Latinske Epigrammata* og Underjordiske Rejse er fulde af *moraliske Paradoxer*, eftersom jeg der udi haver foretaget mig at bestride almindelige Vildfarelser, og at *distingvere* Dyders og Lyders *Realitet* fra deres *Appearance*.¹²

Heldigvis for hans samtid og eftertid havde Holberg en forkærlighed for at benytte sig af skæmt og latter under sit arbejde med at moralisere, og bortset fra komedierne er vel *Niels Klim* et af de værker, hvori han driver gækken videst, hvilket hænger sammen med, at netop opdigtede rejsebeskrivelser for ham var »en beqvem Maade at moralisere paa«.¹³

Holberg har selv i flere sammenhænge udtrykt sig direkte om *Niels Klim* og dens moralske hensigt. Således skrev han i *Moralske Tanker*, at bogen

udover skæmt tillige indeholder en hel del lærdom, eftersom den med sine mange karakterer indeholder »*Materialier* til et heelt *Moralsk System*«,¹⁴ og i *Tredje Levnedsbrev* fra 1743 skrev han blandt andet, at de »personer, der optræder rundt om i bogen, er saa mange og saa forskellige, at de udgør en hel haandbog i menneskekundskab (*compendium Doctrinæ Moralis*)«, samt, med et ordvalg der næsten er identisk med den ovenfor citerede passage fra *Moralske Tanker*, at hensigten med værket er »at udrydde almindelige vildfarelser og at sondre omhyggeligt mellem dyders og lyders ydre skin og de virkelige dyder og lyder.«¹⁵

Ifølge Holbergs egne udtalelser er *Niels Klim* altså primært en satirisk roman med et moralsk sigte. I *Epistler* (1748-54) er der imidlertid et par passager, hvori Holberg ud fra en mere kulturhistorisk synsvinkel præciserer sin hensigt med *Niels Klim* ved at sige, at den er skrevet ud fra ønsket om at vise læseren det urimelige i at le ad andre folks skikke, når ens egne, set med andres øjne, kan være lige så latterlige. I den første af disse passager, siger han, efter at have behandlet arabernes skikke og gjort opmærksom på, at eksempelvis disses alvor, fāmælthed og gæstfrihed nok kunne lære europæerne noget, at han blandt andet har skrevet *Niels Klim* for at vise, »at vi *Europæer* forelske os formeget udi vore egne *Moder*, og at *orientalske* Folk ved deres Hiemkomst kand have Aarsag at beskyldte os for ligesaa mange Feyl, som vi tillegge dem.«¹⁶ I den anden passage beskæftiger Holberg sig mere generelt med det spørgsmål, at vi skal være varsomme med at dømme om andre landes skikke, og inddrager her eksempler fra mange nationer, både europæiske og ikke-europæiske. Også her henvises der til *Niels Klim* i konklusionen:

Vi maa derfor vel *examinere* vore egne Vedtægter, førend vi belee andre. Det er til saadan Erindring, at *Klims* underjordiske Rejse egentligen sigter, især den Rejse-Beskrivelse igiennem *Europa*, som siges at være forfatted af en underjordisk Mand, hvilken fandt de overjordiske Skikke og Maneerer ligesaa sælsomme og u-rimelige, som *Klim* havde fundet de underjordiske Vedtægter.¹⁷

Med sit budskab om, at skikke og sæder er kulturbundne og tillærte, gør Holberg sig både med *Niels Klim* og i sine *Epistler* til fortaler for en form for kulturel relativisme, der tilsyneladende hænger sammen med, at det for Holberg, som for mange andre af oplysningstidens tænkere, mindre var

Ludvig Holbergs religionssyn

dogmatiken end moralen, mindre teori end praksis, der var afgørende. Dette kommer tydeligt frem et sted i *Epistler*, hvor han siger:

Jeg holder for, at man maa elske Dyd og Redelighed, hvor den end findes, enten den er i *Europa, Asia, Africa* eller *America*, enten den er paa denne eller hin Side af *Æquinoctial-Linien*; og derefore, ligesom jeg haver større *Ærbødighed* for en skikkelig Soldat end for en uskikkelig Præst, for en dydig *Samaritan*, end for en udydig *Levit*, saa holder jeg heller Venskab med en redelig *Jøde*, Hedning eller *Mahomedan*, end med en Christen, der intet haver uden det blotte Navn af Christendom.¹⁸

Denne kulturrelativisme bør imidlertid ikke forveksles med en værdirelativisme af samme art, som man undertiden træffer på inden for moderne kultur- og religionsforskning. Siden den engelske filosof John Lockes empirisme bygger Holbergs og de fleste andre oplysningsfolks kulturrelativisme på den grundlæggende antagelse, at mennesket fra naturens hånd er ens udrustede til at tilegne sig kultur og moral, hvad enten man er født i Europa eller andetsteds. Dette er imidlertid ikke ensbetydende med, at man forkastede forestillingen om universelt gyldige moralske ideer,¹⁹ men betød blot, at man i sandhedens interesse burde være tolerante og dømme alle folk ens med fornuftens alen.²⁰

Niels Klim og censuren

Som vi var inde på ovenfor, blev den fantastiske rejsebeskrivelse ofte, på grund af den udbredte censur, benyttet i et samfundskritisk ærinde. Dette bekræftes også af den ellers ret upolitiske Holberg selv, idet han et sted i sit *Tredje Levnedsbrev* foretager et uset kraftigt udfald mod censuren i Danmark og i Norden ved over for de kritikere, som måtte finde, at *Niels Klim* ikke havde tilstrækkelig saft og kraft, at give den skylden herfor. Forfattere har, siger Holberg her, ikke samme vilkår alle vegne. Således er vilkårene i Tyskland, Frankrig og England bedre end i Norden, og med henblik på de danske forhold og *Niels Klim* siger han:

Herhjemme er det digternes største besvær at lægge baand paa deres fyrighed, for at ikke mistroiske og stive censorer skal skaffe dem bryderier paa halsen. Jeg erklærer højt og helligt, at jeg under mit arbejde paa denne rejseskildring har slettet talløse vittige bemærkninger, talløse smukke vendinger for ikke at støde an og faa udseende af at sigte til bestemte personer.²¹

Holberg har altså på trods af genrens forholdsvis frie form følt det nødvendigt at lægge bånd på sin satiriske kreativitet for ikke at støde an mod magtfulde kredse først og fremmest herhjemme i Danmark, hvilket også bekræftes af, at han efter eget udsagn havde et manuskript til *Niels Klim* liggende i skuffen i flere år, inden han tog sig sammen til at få det udgivet.²²

Grunden til Holbergs forsigtighed har uden tvivl været, at den franckeske pietisme med dens krav om omvendelse og bod og dens fordømmelse af teater, dans, kortspil m.m. netop på dette tidspunkt, under Christian VI, var ved magten i Danmark. Dette viste sig blandt andet i 1735 ved indførelse af den såkaldte Sabbatsordning med påbudt kirkegang og forbud mod forlystelser på søn- og helligdage, samt i indførelsen af konfirmationen i 1736 med overhøring af de unge i katekismusforklaringer. Begge dele vakte Holbergs harme og var hans temperament dybt imod.²³

Det bør dog i denne forbindelse bemærkes, at Holberg ikke generelt var imod censur. Ganske vist synes han at have været imod en for vidtgående meningscensur, men til gengæld gik han på bedste oplysningsmanér ind for kvalitetscensur over for unyttig og triviell litteratur. Dette fremgår eksempelvis af et sted i *Niels Klim*, hvor han om forholdene i den utopiske stat Potu fortæller, at der her findes professorer i god smag, der skal hindre de unges tanker i at blive optaget af bagateller og ligegyldigheder og sørge for, at der ikke udkommer alt for ubetydelige og tarvelige skrifter. Med det formål for øje har man indstiftet bogcensur, siger han og fortsætter:

Anderledes end i vor verden, hvor censorerne plejer at undertrykke de bedste bøger udelukkende, fordi de afviger en smule fra den herskende mening eller fra en eller anden anerkendt udtryksform, eller fordi de kritiserer menneske[ts] fejl skarpt og ærligt. Følgen deraf er, at lærde sysler hæmmes og at fomuftige bøger ikke kan komme for dagen.²⁴

Denne passage afspejler sandsynligvis det forhold, at det i datidens Danmark var dekanerne ved de pågældende fakulteter eller en af dem udpeget professor, der før et manuskript måtte trykkes, skulle give det *imprimatur*. Dog fremgår det i forlængelse af den tidligere refererede passage fra *Tredje Levnedsbrev*, at Holberg ligeledes har følt sig overvåget af det danske præsteskab med hvem han, belært af erfaring, holder fred, idet der bestemt ikke er nogle, »der nødigere hører deres fejl opregnede end de, der offentligt tordner

Ludvig Holbergs religionssyn

mod andres fejl, og ingen forfølger andre mere bittert end de, som til enhver tid har skraalet op imod forfølgelser.«²⁵

Resumé af *Niels Klim*

Hovedpersonen i *Niels Klim* er en ung norsk teolog, som i håb om arbejde nyligt er hjemkommet til Bergen fra sine studier i København. Under udforskningen af en bundløs hule i Bergens omegn falder han ned i jordens indre. Her opdager han en hel underjordisk verden med sin egen selvstændige sol og han lander på planeten Nazar, som er befolket af bevægelige og intelligente træer. Her opholder han sig en tid i fyrstendømmet Potu, en slags Utopia, hvor han bliver udnævnt til kongelig hofløber, men foretager senere, på fyrstens befaling, en rundrejse på Nazar med det formål at kortlægge og beskrive planetens øvrige stater.

Da han imidlertid er blevet træt af denne planet og sit, efter egen opfattelse, ydmyge arbejde dér, udvirker han, at han bliver landsforvist til firmamentet, hvilket vil sige til indersiden af jorden. Her lander han først på kysten af landet Martinia, der er beboet af fornuftige aber, og hvor alting bliver gjort i hast, og hvor det i høj grad er de overfladiske værdier, der tæller. Ligesom det var tilfældet i Potu, bliver han også her kun fundet værdig til en mindre stilling som førstebærer for præsidenten. Det lykkes ham imidlertid hurtigt at vinde præsidentens bevågenhed ved at introducere brugen af parykker, hvorpå han bliver adlet og tillagt pension. Det hele ender dog galt, da han af pligtfølelse over for præsidenten en dag afviser præsidentfruens tilnærmelser, hvorefter hun får ham anklaget for at have villet krænke hende. Klim ryger i fængsel og bliver dømt til slaveri på en af Martinias handelsgalejer.

Efter at være draget til søs besøger han på et af disse skibe en række forskellige lande, som alle er beboede af fornuftige dyr, og som går under fællesbetegnelsen Mezendoria. Denne rejse slutter med, at de lider skibbrud og Klim kastes ind på stranden af riget Quama, der bebos af meget tilbagestående naturmennesker. Her gør Klim en strålende karriere som kulturbringer og hærfører for til slut at ende som Kejser over hele firmamentet. Da han imidlertid nu opviser klare despotiske træk, bliver han hurtigt upopulær og til slut fordrevet for under flugten til sidst at ende i den selv samme hule, gennem hvilken han var kommet. Efter således at være kommet tilbage til

Bergen lever Klim resten af sine dage som klokke i erindringen om sin tidligere storhed. Han dør i 1695.

Niels Klim og religionen

Lad os imidlertid nu se på, hvorledes religionen behandles i *Niels Klim*. Eftersom det netop er den fantastiske rejseromans vigtigste virkemiddel at satirisere og kritisere ved at sætte tingene op over for hinanden, så ligger det i sagens natur, at Holbergs tanker om religion er spredt rundt om i romanens mange skildringer af forskellige folk og disses skikke og samfundsindretninger. I de fleste tilfælde er disse skildringer hovedsageligt karikaturer af europæiske forhold, medens de i enkelte, dette gælder først og fremmest for Potus vedkommende, er at opfatte som idealbilleder eller korrektiver både til under- og overjordiske forhold.

Sagen kompliceres her af, at der i *Niels Klim* findes flere sammenligningsniveauer. Det overordnede sammenligningsniveau udgøres naturligvis af hele den underjordiske verden set i forhold til den overjordiske. Således er de fleste af underjordens væsener en slags karikaturer af oververdenens, og det er ikke utænkeligt, at Holberg her kan have haft den middelalderlige forestilling om *antipoder* i tankerne. I denne forbindelse hersker der nogenlunde enighed om, at Holberg med de tre lande på *firmamentet* sigter til henholdsvis Frankrig (Martinia), Nordamerika (Mezendoria) og datidens »vilde folk« (Quama). Heroverfor står forholdene på planeten Nazar, der jo er beboet af træer. Forholdene her, der domineres af beskrivelsen af Potu, er karakteriseret ved en form for idealisme både set i forhold til den overjordiske tilstand og tilstanden på det underjordiske firmament.

Herudover er der imidlertid inden i beskrivelsen af Klims rejse til det underjordiske endnu to selvstændige rejsebeskrivelser hver med sin egen logik. Den første af disse udgøres af den undersøgelsesrejse, som Klim foretager som kongelig hofløber på planeten Nazar. Ialt beskrives der her 26 forskellige folk eller stater med hver sin specielle styreform eller sit religiøse og moralske system. Denne rejse synes at have til hensigt at illustrere umuligheden, eller muligheden, af en række forskellige filosofiske og religiøse systemer.²⁶ Den anden rejsebeskrivelse er underjordboen Tanians rejsedagbog fra en rejse til overjorden, først og fremmest til Europa, der således

Ludvig Holbergs religionssyn

udgør en underjordisk pendant til selve *Niels Klim*, og hvori vi finder den mest udtalte og specificerede kritik af forholdene i Europa.²⁷

Tanians rejsedagbog

Det er altså tydeligt, at der bag løjerne i *Niels Klim* på den ene side ligger en kritik af europæisk religion og moral, og på den anden side fremhæves enkelte idealbilleder på, hvorledes religion og moral rettelig burde udøves set fra Holbergs synspunkt. Eftersom kritikken, som ovenfor antydet, tydeligst kommer til udtryk i Tanians rejsedagbog, kan vi passende begynde hermed.²⁸ Ifølge den underjordiske forfatter er der intet galt med selve kristendommens lære, idet den er i overensstemmelse med sund fornuft og prædiker overbærenhed over for vildfarne. Problemet er blot, at man ikke efterlever indholdet. Således straffes man med pisk, bål og brand, hvis man afviger fra normen, hvilket forekommer forfatteren »at være det samme som at slaa løs paa en skeløjet eller øjensyg udelukkende, fordi de genstande, der forekom [én] firkantede, forekom ham runde«. ²⁹ Kritik får også det forhold, at de overjordiske til stadighed beder andægtigt og ivrigt, men i stedet for at lade deres andagt bestemme af hjertets tilskyndelse lader det komme an på uret, så at andagten snarere har sit udspring i ydre tilkendegivelser, ligesom de synger salmer under »træfældning, opvask, og andre haandens arbejder«. ³⁰

Som så ofte hos den gode lutheraner Holberg er det her katolikkerne, der må holde hårdast for, idet det først og fremmest er helgendyrkelsen og pavens autoritet, der må stå for skud. Således hører vi et sted, at europæernes religion »falder i to sekter, protestanterne og katolikkerne. De første tilbeder kun een gud, de sidste flere, da man samtidig ser ligesaa mange guder og gudinder, som der er byer og landsbyer«. ³¹ Andetsteds kritiseres paven for at have overmenneskelig magt ved at besidde Himmerigs nøgler og være i stand til at »frikende dem, Gud dømmes, eller dømme dem, Gud frikender«. ³²

Rundreisen på planeten Nazar

Den anden rejsebeskrivelse, som er indlagt i selve Klims rejseberetning, er, som ovenfor anført, beskrivelsen af hans rundrejse på planeten Nazar, hvor Holberg på en forholdsvis uforpligtende måde har illustreret applikationen af forskellige religiøse eller politiske ideer. På det religiøse område møder vi

her et spænd fra den rene uskyld til en form for ateisme, hvor religionen ingen rolle spiller for lovgivning og samfund, fra tolerance og trosfrihed til intolerance og hykleri. Visse af disse skildringer har vel sigte til konkrete forhold, medens andre er mere abstrakte.

Uden at vi her kan gå i detaljer, så får vi, for at begynde i den uskyldige ende med landet Spulank, hvor indbyggerne lever i en slags fredelig og uskyldig naturtilstand, ingen egentlige informationer om deres religion. Selvom det nævnes, at de kendte til teologi, så hører vi kun om, at man der af naturen levede dydigt og moralsk, men som følge af denne tilstand også manglede en række af kulturens goder. Her er det meget muligt, at Holberg som model har haft samtidens »vilde folk«, som han altså, idet han sammenkædede uskyld med kulturløshed, i modsætning til andre i samtiden ikke på nogen måde idylliserede.³³

I den modsatte ende af spektret finder vi landet Mikolac, der er et rent ateistisk samfund, som kritiseres, fordi det alene bygger på menneskelige love og ikke »paa religionens faste grundvold«.³⁴

Endelig besøger Klim mod slutningen af sin rundrejse på Nazar to lande, hvor religionen på hver sin måde spiller en vægtig rolle. Det første af disse, landet Iochtana, var »afløb og kloak for alle mulige religioner, og alle de lærdomme, der var spredt over hele kloden, havde her fundet ligesom et midtpunkt og blev forkyndt offentligt.« På trods heraf herskede der i dette land en enestående tolerance og en mangel på hykleri, og i stedet for at bekriige hinanden kappedes de enkelte religioners medlemmer om at »godtgøre sin tros fortrin ved at føre et smukt og ulasteligt levned«.³⁵ Beskrivelsen af forholdene i dette land kunne nærmest være en illustration til den engelske filosof John Lockes banebrydende skrift *A Letter Concerning Toleration* fra 1689, hvori han som en af de første i løbet af 1600- og 1700-tallet åbenlyst slår til lyd for et samfund baseret på trosfrihed. Der er nok ingen tvivl om, at Holberg selv har set meget positivt på et sådant system, hvilket også fremgår af, at det indgår som en del af religionen i Potu.

Hvad angår forholdene i det andet land, Tumbac, så er disse uden tvivl en slet skjult kritik af datidens forhold i det pietistisk dominerede Danmark. Tumbac er således et land, hvor folk er så fromme, at de ikke har tid til at tage sig af deres kunder på grund af morgenandagt. Eller med Holbergs ord:

Ludvig Holbergs religionssyn

Der boede der i byen ligesaa mange stive moralister og strenge vogtere af sæd og skik, som der var borgere. De gik allesammen om i gaderne med ludende hoveder og hængende grene ustandseligt prædikende og fordømmende verdens forfængelighed og enhver uskyldig fornøjelse. De dadler alting strengt, ligetil bevægelser og latter.³⁶

Klims rejser på firmamentet

Hvad angår de religiøse forhold på firmamentet, så får vi ikke særligt mange informationer. For Mezendorias vedkommende får vi kun nogle generelle oplysninger om samfundets indretning, der, på trods af befolkningens blandede karakter da det bebos både af dyr, planter og træer, tyder på et idealsamfund, hvor enhver arbejder i overensstemmelse med sin natur og evner.³⁷ Med hensyn til Martinia, der jo formodentlig er modelleret over datidens Frankrig, hører vi dog, at martinianerne, der jo er aber, er skarpsindige og hurtigt opfattende og derfor ilde tilpas ved alt, hvad der er naturligt og ligetil. Dette afspejler sig også i deres forhold til religionen, idet de er mere optaget af tomme spekulationer end af handling. Således hører vi, at der er 230 forskellige meninger om Guds skikkelse, medens martinianerne sjældent går i kirke. Når det endelig sker, er de mere optaget af prædikenens form, ordene, end af indholdet.³⁸

Hvad angår landet Quama, som Klim ankommer til efter sit skibbrud, og over hvilket han efterhånden opkaster sig til hersker, så er der næppe tvivl om, at Holberg her har hentet inspiration fra samtidens opfattelse og viden om »vilde folk«. Således hører vi om quamiterne, at de »ikke var videre slebet og forædlet«,³⁹ og at de »levede ganske som de første mennesker«,⁴⁰ hvilket imidlertid ikke betød, at de var uden fornuft: »Indbyggerne var ikke ulærvillige og ikke helt ubegavede; men da de intet havde lært, levede de i det tykkeste mørke«.⁴¹

Hvad quamiternes religion og moral angår, så fortælles det, at de ikke benægtede Guds tilværelse, selvom de ikke beskæftigede sig med at bevise denne trossætning og at deres eneste moralbud var: »Hvad du ikke vil, at andre skal gøre mod dig, maa du ikke gøre mod andre.«⁴²

Julius Paludan var i sin disputats inde på, at Holberg som forbillede for disse quamiter først og fremmest har benyttet grønlænderne.⁴³ Imidlertid er det tvivlsomt, hvorvidt det her er nok blot at nævne et enkelt folk. Således er der flere træk i Holbergs beskrivelse, der ikke rimer med grønlænderne. Dette gælder eksempelvis det forhold, at de anser Klim for at være en ud-

sending fra solen, noget der snarere tyder på inspiration fra Amerikas kolonisation. Det samme gælder også det træk, at quamiterne har en enevældig kejsers.

Vi er altså snarere nødt til i Holbergs beskrivelse af quamiterne at se en mere generel fremstilling af mennesket i dets helt kulturløse tilstand, som et væsen der, selvom det er udstyret med fornuft og intelligens, er uvidende, men dog kan bibringes kultur udefra, som det netop sker med Klim som redskab.

Beskrivelsen af religionen i idealstaten Potu

Det sted, hvor Holberg klarest giver sit bud på, hvorledes hans idealsamfund ser ud, er imidlertid i beskrivelsen af forholdene i landet Potu, der er det første land, som Klim ankommer til på planeten Nazar, og i hvilket indbyggerne, som tidligere anført, er fornuftige træer.⁴⁴ Ja, på sin vis er beskrivelsen af forholdene i Potu nøglen til de mange forskellige synspunkter på religionen, som kommer til udtryk rundt omkring i romanen, eftersom det meste af den kritik og ros af religiøse forhold, som kommer til orde andetsteds, har sit modstykke her.⁴⁵

Klim er i starten fyldt med skepsis over for de væsener, som han møder i Potu, et træk der uden tvivl bør ses som en parodi på de »rigtige« rejsedes beskrivelseres fordomme over for det anderledes, og, selvom de synes at være fornuftsvæsener, så forventer han ikke hos dem at finde moralske dyder så som retfærdighed, overbærenhed og venlighed.⁴⁶ Det går dog hurtigt op for ham, at potuanerne faktisk på mange måder lever i et mere fornuftigt og mønsterværdigt samfund, end det han forlod, hvorfor man da også har villet tolke navnet Potu som en del af navnet Utopia blot stavet bagfra.

På bedste rejsebeskrivelsesmanér følger derefter, da Klim er blevet optaget i samfundet og har lært sproget, beskrivelser af hovedstaden, af fyrstehoffet, af naturen og befolkningens egenskaber, af religionen, af statsforfatningen og af akademiet. I kapitlet om religionen får vi for det første at vide, at potuanerne tror på en almægtig Gud, der har skabt og opretholder alt, og at denne Gud er så ophøjet, at han ikke kan defineres:

Potuanerne tror paa een almægtig Gud, der har skabt og opretholder alt, og de beviser hans almægt og eenhed udfra det skabtes storhed og indre harmoni. Da de er meget kyndige i

Ludvig Holbergs religionssyn

astronomi og fysik, nærer de en saa ophøjet mening om Guds væsen og egenskaber, at de anser det for taabeligt at ville definere noget, der overstiger vor fatteevne.⁴⁷

I overensstemmelse med denne uvilje mod at definere Guds væsen og egenskaber hører vi et andet sted, at det blandt potuanerne ligefrem er forbudt at disputere »om guds væsen og attributer« og »om aandernes og sjælens egenskaber«, dvs. at føre metafysiske og teologiske diskussioner. Folk, der forbyrder sig imod dette bud, dømmes til åreladning og forvaring på byens hospital.⁴⁸

Ligeledes er tolerance over for anderledes tænkende og religionsfrihed et markant træk ved potuanernes samfund. Man er enige om at dyrke et højeste væsen, der har skabt og opretholder alt, men ingen forulempes på grund af selve religionsudøvelsen eller måden, denne dyrkelse foretages på.⁴⁹

Det forhold, at diskussioner over metafysiske og teologiske spørgsmål ikke var vellidte i Potu sammenholdt med, at teologien er så kortfattet, at den »i næsten hele sit omfang kan udvikles og forklares paa knap to sider«, får logisk nok også konsekvens for sammensætningen af fagene ved deres akademi eller universitet, idet der her ikke undervises i teologi, men kun i praktiske fag som historie, økonomi, matematik og jura,⁵⁰ et træk der i øvrigt gik igen ved fagsammensætningen i det ridderlige Akademi i Sorø, som Holberg var med til at forberede.⁵¹

Hvad den rituelle side af den potuanske religionen angår, så får vi at vide, at man kun har fem årlige helligdage, der alle har en meget symbolsk karakter. Fire af disse fester følger årtiderne og er indstiftede til »tak for Guds velgerninger,« medens den femte, Den Ufattelige Guds Dag (*dies incomprehensibilis Dei*), beskrives således:

Den første af dem [dvs. helligdagene] fejres med største ærbødighed paa mørke steder, som lysets straal er ikke kan naa, for derved at vise, at den guddomsagt, de dyrker, er ufattelig. De andægtige bliver staaende paa samme sted fra solopgang til solnedgang, uden at røre sig, som i henrykkelse. Denne fest kaldes Den Ufattelige GUDS Dag og falder paa Ege-maanedens første dag.⁵²

Af fortsættelsen fremgår det, at det blandt potuanerne anses for god skik at deltage i disse fester, men med en klar hentydning til den i Danmark i 1735 indførte Sabbatsordning med påtvungen kirkegang understreges det, at ingen

ved magt tvinges til at deltage i gudstjenesten. Man mener nemlig i Potu, at »fromhed fornemmeligst bestaar i kærlighed, og da erfaringen viser, at kærlighed snarere kølnes end opflammes ved vold, anser man det ikke alene for unyttigt, men ogsaa for skadeligt ved svøbeslag at ville tvinge lunkne til fromhed.«⁵³

Vi har tidligere været inde på, at dogmatikken for Holberg var underordnet moralen. Det samme gælder for bønnens placering i den potuanske religion, hvilket fremgår af et sted, hvor Klim råder potuanerne til at bede til Gud hver dag, men får til svar, at de »ganske vist ikke vilde benægte bønnens nødvendighed, men var overbeviste om, at fromhed og sand gudsyndelse mest bestod i lydighed mod Guds love.«⁵⁴ Meningen er vel den, at bønner intet hjælper den, der alligevel ikke lever på en moralsk forsvarlig måde.

Ligesom adskillige andre steder i Holbergs skrifter, træffer vi også her en kritik af, at folk bad under udførelsen af deres profession. En sådan vægtning af den ydre fromhed var Holberg meget imod. Således hedder det et sted, at potuanerne kun bad sjældent, men til gengæld så brændende, at de under bønner ser ud til at være ligesom i ekstase. Da Klim fortæller dem, at man i hans hjemland bad og sang salmer samtidig med sit huslige arbejde eller håndværk, mødte dette stærk kritik fra potuanerne.⁵⁵ Den lave prioritering, som bønner har i Potu, hænger tilsyneladende sammen med potuanernes opfattelse af forholdet imellem Gud og verden, idet de mener, at Gud ikke griber ind med løn eller straf i denne verden, men forbeholder gengældelsen for den næste verden.⁵⁶

Som Klim selv er inde på i slutningen af sin redegørelse for de religiøse forhold i Potu, så syntes disse ham i begyndelsen ikke »at være andet end den rene naturlige religion«,⁵⁷ og det samme er Holberg inde på i sin »Forberedelse« til *Moralske Tanker*, hvor han forsvarer sig mod de kritikere, der i *Niels Klim* mener at finde »en slags *Naturalismum*«. ⁵⁸

Grunden til, at Holberg følte sig tvunget til at forsvare sig mod en sådan anklage, var den, at forestillingen om »den naturlige religion« var et af de vigtigste begreber i de radikale oplysningsfolks, også kaldet deister eller naturalister, opgør med forsvarerne af den kristne åbenbaring, dvs. kirken og ortodoksien. Dette begreb havde sin oprindelse i flere forskellige tænkeres

Ludvig Holbergs religionssyn

forsøg på på komparativt grundlag at skabe en fælles syntese af den religiøse pluralisme, som var resultat af opdagelsesrejserne og reformationen.

En af de første til at benytte begrebet »den naturlige religion« var franskmænden Bodin, der i værket *Colloquium heptaplomeres*, der har form af en samtale imellem en katolik, en lutheraner, en calvinist, en jøde, en muhamedaner og to mænd, der begge hylder en slags universel teisme. Den, der imidlertid har fået æren af at have introduceret forestillingen om den naturlige religion, velsagtens fordi han er blevet anset for at være faderen til den engelske deisme, er Lord Herbert af Cherbury, der i sit værk *De Veritate* fra 1624 opstiller en slags trosbekendelse bestående af fem begreber eller sandheder (*notitiae communes*), som skulle være fælles for religionerne, og som siges at være baseret på et naturligt instinkt (*instinctus naturalis*): 1) der er et højeste, guddommeligt Væsen (*supremum numen*), 2) det bør dyrkes, 3) den vigtigste del af dets dyrkelse består i dyd forbunden med fromhed, 4) fejl og forbrydelser bør sones ved anger, 5) der kommer løn og straf efter dette liv.⁵⁹

Herbert af Cherbury havde benyttet sig af en blanding af rationelle overvejelser og empiriske undersøgelser ud fra en consensus-betragtning.⁶⁰ Oftest forstod man imidlertid i samtiden ved »naturlig religion« en række religiøse læresætninger, som det var muligt at nå frem til ved fornuftens hjælp, hvilket vil sige uden åbenbaringen. Faktisk har Holberg selv, efter offentliggørelsen af *Niels Klim*, da den religiøse situation i Danmark og Holbergs egen position tillod ham at udtrykke sig mere frit, i det første bind af sine *Epistler* forsøgt at opstille et sådant system bestående af seks artikler, som han kaldte for en »Moralsk Catechismus«:

1) »Jeg troer paa en almægtig GUD, Himmelens og Jordens Skaber«, 2) »Den samme GUD er jeg pligtig til at ære, elske og dyrke«, 3) »Jeg troer et andet Liv efter dette Liv, hvorudi onde Gierninger blive straffede, og gode Gierninger belønnede«, 4) »Ingen Lærdom bør af mig antages, førend den gøres bevislig; og intet af mig bør troes, som strider imod Menneskets almindelige Sandser«, 5) »Jeg bør sbye og forkaste all Lærdom, som gjør Skaar udi GUDs hellige Egenskaber, hans Godhed, Retfærdighed &c. og derved tilkiende giver, at han er Aarsag til Synden«, 6) »Jeg bør ingen hade og forfølge, som mod sin Villie udi Troen vildfarer.«⁶¹

Som det vil fremgå, er der flere overensstemmelser mellem disse to systemer, idet de tre første sætninger hos Holberg mere eller mindre dækker Lord Herberts begreber 1, 2, 3 og 5.⁶² Dog ligger Holbergs første artikel tættere på den apostolske trosbekendelse, end tilfældet er med Lord Herberts, hvilket sikkert skyldes, at Holberg, som mange af hans samtids teologer og tænkere, hermed implicerer det såkaldte kosmologiske gudsbevis, som vi ofte ser anvendt i samtiden, og hvorved man mente at kunde bevise Guds eksistens af det faktum, at verden eksisterer og derfor må have haft en skaber. Herudover har Holberg, til forskel fra Lord Herbert, endvidere tre sætninger, hvoraf de to har at gøre med hans syn på lærdom, nemlig at den skal være i overensstemmelse med fornuften og ikke må angribe Guds retfærdighed,⁶³ medens den sidste kræver tolerance over for anderledes troende.

Endvidere viser en sammenligning mellem *Niels Klims* redegørelse for religionen i Potu og Holbergs »Moralske Catechismus« flere ligheder. For det første tror potuanerne, i lighed med den første artikel i den »Moralske Catechismus«, på »een almægtig Gud, der har skabt og opretholder alt«. For det andet lever de op til den anden artikel, idet de alle er »enige om at dyrke et højeste væsen, ved hvis almagt alt er skabt og ved hvis forsyn alt oprettholdes«. For det tredje tror de, i lighed med den tredje artikel, på belønning og straf i et liv efter dette. For det fjerde forekommer der en vis lighed mellem den femte artikel og det forhold, at det i Potu er forbudt »at udlægge de hellige skrifter« og »at disputere om guds væsen og attributer«, og for det femte hører vi, i overensstemmelse med den sjette artikel, at ingen forulempes »paa grund af afvigende opfattelse af, hvordan man skal dyrke Gud«, og at der i Potu hersker »fri religionsøvelse«.

Hvad endelig den rituelle side af potuanernes religion angår, er det tydeligt, at den spiller en forholdsvis underordnet rolle og har en rationel karakter. Dette svarer ganske til samtidens almindelige opfattelse af den naturlige religion, der fremhævede den indre overbevisning på bekostning af det udvendige, ligesom den ofte var båret af et negativt syn på præsteskabernes rolle i historien. Dette kommer også frem i Lord Herberts definition, der i modsætning til den ydre kultus lægger vægt på dyd og moral.

Selv om potuanernes religion altså minder meget om den naturlige religion, så fortælles det dog til slut i Klims beskrivelse, at potuanerne selv hævder, at deres religion bygger på en guddommelig åbenbaring, idet Gud

Ludvig Holbergs religionssyn

for at modvirke en begyndende opløsning havde sendt dem en skreven lov i form af en bog, der rummer alt, hvad de skal tro og gøre:

Dette er hovedpunkterne i den potuanske teologi, og den vil ikke forekomme visse mennesker at være andet end den rene naturlige religion, og det mente jeg ogsaa i begyndelsen. Potuanerne hævder omvendt, at alt dette bygger paa guddommelig aabenbaring, og at de for mange aar siden har modtaget en bog, der rummer alt, hvad de skal tro og gøre. De fortæller, at deres forfædre i gamle dage har levet i tilfredshed med den naturlige religion alene, men at erfaringen har lært dem, at naturens lys ikke er nok, da disse naturlige lærdomme gik helt i glemme som følge af visse folks ugidelighed og ligegyldighed. Dertil kom, at alting gik i opløsning takket være andres spidsfindige filosofi, idet der intet var, som kunde hæmme tankefriheden og holde den indenfor de rette grænser. Af disse grunde havde Gud givet dem en skreven lov. Deraf fremgaar det, i hvor høj grad de mennesker farer vild, der frejdigt nægter nødvendigheden af en aabenbaret religion.⁶⁴

En sådan historisk betragtning af forholdet mellem den naturlige og den åbenbarede religion, i følge hvilken åbenbaringen kommer senere ind i verden for at rette op på de skævheder og ændringer, der med tiden skete i den naturlige religion, når mennesket var »overladt til sig selv«, var meget udbredt i moderate teologiske kredse i Holbergs samtid, da man på denne måde ønskede at skabe en syntese mellem den naturlige religion og det bibelske historiesyn. Det mest fremtrædende eksempel herpå er den franske biskop Jacques-Benignes Bossuet, hvis *Discours sur L'Histoire universelle* fra 1681 netop var et sådant syntetisk forsøg. At redegørelsen for åbenbaringens indførelse i Potu fra Holbergs side skulle være et taktfuld knæfald for ortodoksien, medens han selv hyldede den rene »naturlige religion«, forekommer således lidet sandsynligt og ville stride både mod tonen i den øvrige beskrivelse af Potu, samt mod Holbergs eksplicite udsagn andetsteds.⁶⁵ Dette bekræftes også af endnu en parallel mellem forholdene i Potu og den »Moralske Catechismus«. Det forholder sig nemlig således, at ligesom den naturlige religion i Potu suppleres med en guddommelig åbenbaring, så er Holbergs idé med sin »Moralske Catechismus«, at den, som jo alene bygger på fornuften, skal benyttes til at starte undervisningen af børn i religionens sandheder, hvorefter man senere kan gå over til »*Religionens Mysteria* og Hemmeligheder«,⁶⁶ hvilket vil sige til de åbenbarede sandheder angående Treenigheden, Jesu opstandelse m.m. Her eksisterer der altså, hvad angår

forholdet mellem den naturlige religion og åbenbaringen, en tydelig parallel mellem fylo- og ontogenese.

Sammenfatning

Hvis vi ganske kort skal sammenfatte resultaterne af denne artikel, så har den vist, at Holberg under dække af satirens form benytter *Niels Klim*, dels til en kritik af de religiøse forhold i samtidens Danmark, der var præget af den franckeske pietisme, og dels, ved beskrivelsen af forholdene i Potu, til en skjult fremstilling af sit eget syn på religionen. Dette syn, som er tydeligt rationalistisk og nedprioriterer dogmatikken og det rituelle til fordel for indre fromhed og moral, afviger egentlig kun på ét vigtigt punkt fra samtidens opfattelse af den »naturlige religion«, nemlig ved anerkendelsen af åbenbaringen og dens nødvendighed. Holberg foretrækker altså i spørgsmålet om religionen, ligesom i så mange andre anliggender, den gyldne middelvej imellem luthersk ortodoksi og naturalisme og repræsenterer således den moderate oplysning, som i videst muligt omfang ønskede at inddrage fornuft og erfaring i den menneskelige erkendelse, men ikke ganske ville bryde med kirken.

Noter

1. Nærværende artikel er en revideret udgave af et foredrag holdt ved Dansk Selskab for Religionshistories årsmøde på Molslaboratoriet, d. 9. november 1989.
2. Litteraturen om den religiøse side af Holbergs forfatterskab er bemærkelsesværdigt lille. Nævnes bør dog Ludvig Selmer, *Ludvig Holberg og Religionen*, Kristiania 1914, samt Søren Holm, *Holberg og Religionen*, København 1954. Herudover er man stort set henvist til mere generelle, litteraturhistoriske værker, samt til F. J. Billeskov Jansen, *Holberg som Epigrammatiker og Essayist I-II*, København 1938-39, tillige med hans værdifulde kommentarer til udgaverne af Holbergs *Epistler*, *Moralske Tanker* og *Memoirer*.
3. *Niels Klim* kom oprindeligt på latin i Leipzig i 1741 under titlen *Nicolai Klimii Iter Subterraneum Novam Telluris Theoriam ac Historiam Qvintæ monarchiæ adhvc Nobis Incognitæ Exhibens E Bibliotheca N. Abelini*, og er oversat til følgende sprog: tysk, fransk og hollandsk (1741), engelsk (1742), svensk (1746), russisk (1762), ungarsk (1783), polsk (1819). Der er kommet flere danske oversættelser, først ved nordmanden Hans Hagerup i 1742, senere ved Jens Baggesen i 1789 og A. Kragelund i 1970. For bibliografiske oplysninger henvises til H. Ehrencron-Müllers *Bibliografi over Holbergs*

Ludvig Holbergs religionssyn

- Skrifter*, bind III, København 1935, pp. 213-326, samt, for en kortere redegørelse, til A. Kragelunds indledning til sin udgave: *Niels Klims Underjordiske Rejse 1741-1745*, bind I, København 1970, LXXV ff. I denne artikel henvises til Kragelunds udgave og oversættelse.
4. *La Crise de la conscience européenne 1680-1715*, Paris 1961 (1935).
 5. Et af tidligste eksempler herpå er vel Montaigne, jf. min artikel »Fra kulturmøde til kulturhistorie« i Tove Tybjerg og Hjørdis Nielsen, red., *Møde mellem to verdener*, København 1992, 35-49.
 6. For en dansk redegørelse for denne litterære genre kan henvises J. Paludans gamle, men lærde disputats, *Om Holbergs Niels Klim med særligt Hensyn til tidligere Satirer i Form af opdigtede og vidunderlige Reiser*, København 1878, 1-164.
 7. For en fortrinlig, kortfattet redegørelse for disse forhold henvises læseren til A. Kragelund, *op.cit.* XXXV-XLIV. Se også N. M. Petersen, *Bidrag til den danske Literaturs Historie*, Anden Udgave, bind IV, København 1871, 502 ff. og Vilhelm Andersen i Carl S. Petersen og Vilhelm Andersen, *Illustreret Dansk Litteraturhistorie*, Andet Bind, København 1934, 130-131.
 8. Her, og i øvrigt, henvises til Billeskov Jansens udgave, København 1943, 13.
 9. Jf. Jens Kruse, »Holberg og Swift« i: *Fem Danske Studier tilegnet Vilh. Andersen den 16. oktober 1934*, København 1934 (=Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning udgivne af Det Filologisk-Historiske Samfund Nr. 167), der rigtigt gør opmærksom på, at ligheden mellem Holberg og Swift kun går på form og ikke på indhold.
 10. Holberg bringer selv de sidste to i forbindelse med *Niels Klim* i sine *Epistler* (udgivet ved Billeskov Jansen, København 1944-54), I, 166.
 11. *Moralske Tanker*, 21. Jf. også Harald Høffding, »Ludvig Holberg som filosof« i: *Mindre Arbejder*, Anden Række, København 1905, 150.
 12. *Moralske Tanker*, 20-21.
 13. *Moralske Tanker*, 13.
 14. *Ibid.*
 15. *Tredje Brev Til En Højvelbaaren Herre*, 409 og 413. Her og i det følgende henvises til A. Kragelunds udgave og oversættelse af Holbergs tre latinske epistler, *Ad virum perillustrem, Ludvig Holbergs Tre Levnedsbreve 1728-1743*, I-III, København 1965.
 16. *Epistler*, I, 166.
 17. *Epistler*, IV, 274.
 18. *Epistler*, II, 130.
 19. Disse faldt oftest sammen med kristendommens, i Holbergs tilfælde med lutheranismens.
 20. Jf. Marvin Harris, *The Rise of Anthropological Theory*, London 1968, 13.
 21. *Op.cit.*, 415-417.
 22. *Ibid.*, 405.

23. Som det fremgår af det følgende, er der dog på trods af denne forsigtighed flere steder i *Niels Klim*, som uden besvær kan læses som kritik af den hjemlige pietisme. For Holbergs holdning til pietismen, se *Betænkning om Conventicler* (1733), der med udgangspunkt i Frederik d. 3.s *Forordning af 24. Nov. 1655* er stærkt kritisk over for samtidens pietistiske rørelser (*Samlede Skrifter*, IX, 3-5), samt anden udgaven af *Dannemarks og Norges Beskrivelse* (1749), 153-156 (SS, XVIII, 259-262), der er noget mere afbalanceret. Jf. endvidere Paludan, *op.cit.*, 197.
24. *Niels Klim*, II, 181-183.
25. *Op.cit.*, II, 417-419.
26. *Niels Klim*, kap. IX.
27. *Ibid.*, kap. XIII, 445-473.
28. Det forekommer sandsynligt, at idéen til Tanians Rejsedagbog er hentet hos Montesquies *Lettres Persanes*, der lader en perser besøge Europa.
29. *Ibid.*, 451.
30. *Ibid.*, 473. Jf. ligeledes *Moralske Tanker* Libr. I, Epigr. 66 og Libr. IV, Epigr. 168. Denne kritik genfinder vi nedenfor i beskrivelsen af forholdene i landet Tumbac, der bærer stærke mindelser om datidens pietistiske Danmark.
31. *Op.cit.*, 463.
32. *Ibid.*, 449.
33. *Ibid.*, 253-257. Jeg agter ved en senere lejlighed at underkaste Holbergs kultursyn, og de »vilde folks« placering heri, en grundigere undersøgelse.
34. *Ibid.*, 265-267. For diskussionen om, hvorvidt et samfund af ateister kan bestå, jf. *Epistler* III, 90-92.
35. *Ibid.*, 287-291.
36. *Ibid.*, 293.
37. *Ibid.*, 389 ff.
38. *Ibid.*, 339-341.
39. ».., non valde moratam et excultam esse hanc gentem«, *op.cit.*, bind. 2, 410-411.
40. »tales fere erant, quales primi homines«, *ibid.*, 412-413.
41. »Non indociles quidem erant huius terrae incolae, neque ingeniis plane destituti: at, cum nil didicissent, in spississima caligine versabantur.«, *ibid.*, 414-415.
42. »Quod tibi non vis fieri, alteri ne feceris«, *ibid.*, 416-417.
43. *Op.cit.*, 270 f.
44. *Ibid.*, kap. II-VIII.
45. Eksempelvis står de negative beskrivelser af de religiøse forhold i det udvendige og hykleriske Tumbac og i det overfladiske og diskussionslystne Martinia i modsætning til Potu, hvor bønner og det rituelle spiller en ringe rolle og hvor det er forbudt at diskutere angående Guds væsen og attributter.
46. *Niels Klim*, I, 41.
47. *Ibid.*, 125.

Ludvig Holbergs religionssyn

48. *Op.cit.*, I, 117-119.
49. *Ibid.*, 117.
50. *Ibid.*, 167.
51. Jf. Alfr. Glahn, *Sorø Akademi og Holberg*, København 1925, 12-13.
52. *Op.cit.*, bind 1, 125.
53. *Ibid.*, 125-127.
54. *Ibid.*, 123.
55. *Ibid.*, 119.
56. *Ibid.*, 121.
57. *Ibid.*, 129, citeret nedenfor.
58. *Moralske Tanker*, 13.
59. Se *Die Religionsphilosophie des Herbert von Cherbury*. Auszüge aus »De veritate« (1624) und »De religione gentilium« (1663) mit Einleitung und Anmerkungen herausgegeben von Heinrich Scholz, Leipzig 1914, 43.
60. Ved at inddrage empiriske undersøgelser i sine betragtninger over religionen blev Lord Herbert på en vis måde forløber for den moderne komparative religionshistorie. Jf. Samuel Preuss, *Explaining Religion*, New Haven and London 1987, 37.
61. *Epistler* I, 200-202.
62. Som det allerede er blevet fremført af Billeskov Jansen, er der ingen positive vidnesbyrd om, at Holberg har haft noget nærmere kendskab til Lord Herberts skrifter. Jf. *Epistler* VI, 93-94.
63. I den femte artikel sporer vi sikkert Holbergs optagethed af teodicé-problemet.
64. *Ibid.*, 129-131.
65. Dette gælder både *Almindelig Kirke-Historie* (1734) og den *Jødiske Historie* (1742), der begge holder sig pænt inden for det traditionelle bibelske historiesyn, men også generelt for *Epistler* og *Moralske Tanker*.
66. *Epistler* I, 194-195.

Summary

»Some aspects of Ludvig Holberg's views of religion, as exemplified by the novel Niels Klim«. – Niels Klim originally appeared in Latin in 1741 and belongs to the type of literature sometimes called the imaginary travel account. It is shown how this novel, like most contemporary imaginary travel accounts, like Swift's *Gulliver's Travels* and Montesquieu's *Lettres Persanes*, was a means of social and religious satire without confronting the censorship which was pretty heavy in Denmark, which at the time was under the sway of German pietism. Holberg's own ideals about society and religion are primarily expressed through the description of the subterranean country of Potu (probably a pun on More's *Utopia*), an analysis of which shows that his ideal religion was primarily rational and

Erik Reenberg Sand

moral, and came pretty close to the contemporary concept of »natural religion«, except for his emphatic adherence to the idea of Revelation.

Erik Reenberg Sand

Lektor, mag.art.

Institut for Religionshistorie

Københavns Universitet